

Zdzisław Sirojć

Zjawiska i problemy społeczne towarzyszące transformacji systemowej

W czasie trwającej już od ponad dwóch dekad transformacji systemowej w państwach posocjalistycznych mieliśmy i mamy do czynienia z wieloma zjawiskami i problemami społecznymi. Niektóre występują regionalnie, a niektóre są symptomatyczne dla danego państwa.

Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem okresu transformacji jest polaryzacja ludności według dochodów. To normalne zjawisko dla kapitalizmu, ale jeśli przybiera ono nadmierny wymiar – staje się problemem. Z nadmiernym ekonomicznym różnicowaniem się ludności mamy do czynienia prawie we wszystkich byłych państwach socjalistycznych.

Zjawisko to najlepiej charakteryzuje współczynnik Giniego, który nosi też nazwę wskaźnika nierówności społecznych. Wyraża on liczbowo rozkład dóbr, w szczególności nierównomierny rozkład dochodów gospodarstw domowych.

Współczynnik Giniego przyjmuje wartości w przedziałach 0-1, ale często wyrażany jest także w procentach. Wartość zerowa współczynnika wskazuje na pełną równomierność dochodów.

Im jest on wyższy od zera, tym zróżnicowanie w dochodach w danym kraju jest większe.

Państwa posocjalistyczne według wskaźników Giniego możemy podzielić na cztery grupy:

- niskim zróżnicowaniu dochodów (poniżej 30%) - Albania, Bułgaria, Czechy, Białoruś, Chorwacja, Kazachstan, Serbia, Słowenia, Słowacja i Węgry;
- wysokim zróżnicowaniu dochodów (powyżej 40%) - Turkmenistan, Gruzja, Rosja, Bośnia i Hercegowina;

średnim zróżnicowaniu dochodów (wskaźnik Giniego między 30 a 40 %) - pozostałe państwa [*Lista państw świata według równości dochodów, 2008*, [http: translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=pl](http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=pl)].

Najniższe zróżnicowanie dochodów ma miejsce zarówno w państwach o najbardziej zaawansowanych przemianach systemowych, jak i państwach, w których te przemiany podjęte zostały w niewielkim stopniu.

Największą grupę państw charakteryzuje wskaźnik Giniego w granicach 30-40%. To średnie zróżnicowanie dochodów, ale wskaźnik powyżej 33% (a dotyczy on większości państw tej grupy) powinien być dla rządów tych państw sygnałem ostrzegawczym.

Wysokie zróżnicowanie dochodów zagraża sprawnemu funkcjonowaniu gospodarki i funkcjonowaniu społeczeństwa. W dwóch przypadkach jest ono zatrważające: w Rosji i w Bośni i Hercegowinie. W Rosji ze względu na skalę państwa, a w Bośni i Hercegowinie ze względu na skalę zróżnicowania (56,2%) i specyficzną sytuację polityczną.

Analiza zjawiska pokazała, że największe zróżnicowanie dochodów nastąpiło w państwach poradzieckich, co można tłumaczyć przede wszystkim zbyt dużą rozpiętością płac na tym obszarze.

Istotną kwestią jest poziom i jakość życia mieszkańców państw przechodzących transformację. Poziom życia pojmować będziemy jako zaspokojenie potrzeb materialnych, a jakość życia jako poziom zaspokojenia potrzeb materialnych i niematerialnych.

Klasycznym miernikiem poziomu życia jest wartość produktu krajowego brutto na jednego mieszkańca.

Miał on według Międzynarodowego Funduszu Walutowego w 2009 roku w poszczególnych krajach posocjalistycznych następującą wartość (w dolarach USA):

Słowenia	27654
Czechy	24093
Słowacja	21245
Węgry	18567
Polska	18072
Estonia	17908
Chorwacja	17703
Litwa	16542
Rosja	14920
Łotwa	14255
Białoruś	12737
Rumunia	11917
Bułgaria	11920
Kazachstan	11693
Serbia	10635
Czarnogóra	10393
Azerbejdżan	9564
Macedonia	9171
Bośnia i Hercegowina	7361
Albania	7161
Ukraina	6339
Turkmenistan	5971
Armenia	4966
Gruzja	4757
Mongolia	3481
Mołdawia	2843
Uzbekistan	2807
Tadżykistan	2104
Kirgistan	b. d.
Kosowo	b. d.

Analizując w/w dane, można wyróżnić grupę państw, w których reformy ustrojowe powiodły się (Słowenia, Czechy, Słowacja, Węgry, Polska, Chorwacja, Estonia, Litwa, Łotwa, Rosja) oraz pozostałe państwa, w których przemiany nie przyniosły dotychczas oczekiwanych rezultatów.

Dane te pokazują także różnicowanie się społeczeństw według dochodów. Jeżeli uwzględnimy początkowe, niezbyt wielkie różnice w poziomie życia ludności w państwach socjalistycznych, to obecne dane są zatrważające. Pokazują bezradność elit rządzących wielu krajów wobec powstających problemów społecznych i gospodarczych. Stanowią dla nich zbyt wielkie wyzwanie w czasach globalizacji i transformacji systemowej.

Innym ważnym wskaźnikiem społecznym jest wskaźnik rozwoju społecznego (HDI). Zawiera on takie subwskaźniki, jak: produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca, wskaźnik skolaryzacji i przeciętną długość życia.

Możemy tu wyróżnić grupę państw o wysokiej jakości życia (Czechy, Słowacja, Słowenia, Chorwacja, Litwa, Łotwa, Estonia, Polska, Węgry i Bułgaria) oraz pozostałe kraje. Niskie wskaźniki jakości życia w większości krajów przechodzących transformację pokazują przede wszystkim słabość systemów socjalnych w tych państwach, a wynikają one ze słabości państw i braku odpowiednich środków na inwestycje społeczne.

Powiększające się zróżnicowanie jakości życia w różnych krajach przechodzących transformację potwierdza tylko wcześniejszą konstatację, iż o efektach przemian w największym stopniu decyduje czynnik ludzki.

Znaczne zróżnicowanie dochodów prowadzi do powstania enklaw biedy i ubóstwa. Przez ubóstwo pojmować będziemy stan braku środków na zaspokajanie podstawowych potrzeb społecznych.

Sytuację w poszczególnych państwach najlepiej obrazuje wskaźnik ubóstwa (HPI). Składają się nań subwskaźniki:

- odsetek ludności, który umrze przed 40. rokiem życia,
- odsetek analfabetów,
- odsetek ludzi bez dostępu do ochrony zdrowia i wody pitnej,
- odsetek dzieci z niedowagą przed 5. rokiem życia.

Państwa przechodzące transformację, można podzielić pod względem ubóstwa na trzy grupy:

- państwa o niskiej skali ubóstwa (Czechy, Słowenia, Słowacja, Estonia, Polska, Węgry);

- państwa o znacznej skali ubóstwa (Turkmenistan, Mołdawia, Mongolia, Uzbekistan, Kirgistan, Tadżykistan);
- państwa o średniej skali ubóstwa (pozostałe kraje) [*Index Ubóstwa*, <http://www.edupedia.pl/words/index/show/291686>].

Wskaźniki ubóstwa korelują z wcześniejszymi wskaźnikami: poziomu i jakości życia. Potwierdzają one wcześniejszą uwagę, że większość poradzieckich republik nie radzi sobie z problemami socjalnymi.

Według Banku Światowego najważniejszymi czynnikami ryzyka w przypadku ubóstwa w państwach poradzieckich są:

- młody wiek,
- zamieszkanie na wsi,
- niski poziom wykształcenia,
- bezrobocie [*Growth, poverty, and inequality: Eastern Europe and The former Soviet Union*, Word Bank, Washington 2005].

Ze zjawiskiem ubóstwa bardzo ściśle powiązane jest zjawisko bezrobocia, stanowiące zarazem ważny problem ekonomiczny i społeczny, powodujące ubóstwo, marginalizację i wykluczenie społeczne, czy patologie społeczne.

Bezrobocie w państwach posocjalistycznych jest istotnym problemem społecznym dla większości z nich. Według danych The World Factbook (nieprecyzyjnych ze względu na wykorzystanie różnych statystyk) stopa bezrobocia w tych krajach była bardzo zróżnicowana (od 0,9 na Białorusi do 73,0% w Kosowie). Ze znacznym bezrobociem mamy do czynienia w: Serbii, Łotwie, Gruzji, Estonii, Czarnogórze, Chorwacji (15-20%). Z bardzo trudną sytuacją na rynku pracy mamy do czynienia w Macedonii (32,2%) oraz w Bośni i Hercegowinie (43,4%). Katastrofalna sytuacja ma miejsce w Turkmenistanie (60,0%), Tadżykistanie (70,0%) i w Kosowie [*Lista państw świata według stopy bezrobocia*, 2010, <http://www.cia.gov/libraly/publications/the-world-factbook/rankovder/2129rank.html>].

Obserwujemy tu sytuację zupełnie odmienną na wschodzie Europy i w Azji, niż w Europie Środkowej i Południowej. Rynki pracy w państwach

powstałych z byłego ZSRR (z wyjątkiem państw bałtyckich) zostały poddane o wiele słabszej regulacji niż w pozostałych państwach.

Bezrobocie i ubóstwo powodują, iż osoby nim dotknięte odczuwają, że są zmarginalizowane i społeczne wykluczone.

Marginalizacja i wykluczenie społeczne oznaczają stany i procesy w strukturze społecznej, określające jednostki i grupy ograniczone w możliwościach korzystania z powszechnie dostępnych dóbr i form życia zbiorowego oraz funkcjonujące poza powszechnymi zasadami obyczaju, prawa i porządku społecznego [Pilch, 2004: 61-62].

Przedstawione wcześniej dane dotyczące ubóstwa i bezrobocia pokazują, jak wielkie rzesze ludzi są poddawane marginalizacji. Ich subiektywne odczucie, iż są dyskryminowani i odrzuceni oraz nie mają na nic wpływu, jest jeszcze większe. Przeprowadzone w Polsce badania pokazały, że 46% ludzi nie ma żadnego bezpośredniego wpływu na wydarzenia w kraju, a 20%, że nie jest w stanie poprawić swojej sytuacji życiowej [Kwaśniewski, 1997: 229-230].

„(...) Ubóstwo, marginalizacja czy też wykluczenie społeczne, to zjawiska, które przybrały niespotykane rozmiary (...)", a wyzwaniem są „nowe obszary marginalności społecznej” (bezdumność, żebractwo, narkomania, alkoholizm, niski stan zdrowotności społecznej, przestępczość, różnego rodzaju dewiacje itp.) [Radzewicz-Winnicki, 2008: 256].

Wiele z tych zjawisk społecznych składa się na bardzo pojemne pojęcie „patologie społeczne”. Trzeba wśród nich wymienić także takie zjawiska, jak: agresję, przemoc, dewiacje seksualne (prostytycję, homoseksualizm), samookaleczenia, hazard, wszelkie uzależnienia.

Słabość stanowionego prawa, wynikająca ze słabości państwa, oraz słabości jego instytucji społecznych, spowodowały we wszystkich państwach posocjalistycznych ogromny wzrost patologii społecznych.

Najlepszym przykładem jest tu eksplozja przestępczości, jaka miała miejsce po rozpoczęciu przemian systemowych. Wzrost zachowań niezgodnych z prawem uwarunkowany był (obok czynników psychobiologicznych) wieloma czynnikami społecznymi, w tym m.in.:

- zmianą systemu wartości w nowym ustroju politycznym i gospodarczym,
- zmianami na rynku pracy,
- likwidacją wielu placówek kulturalnych, itp.

Największe rozmiary przestępczość przybrała w Rosji. Szczególnie w pierwszych latach 90. państwo nie mogło sobie poradzić z tym problemem.

Aby skutecznie zwalczać nieprzestrzeganie prawa potrzebna jest sprawna administracja państwowa i samorządowa. Niestety lata transformacji to okres masowej korupcji, przez którą rozumiemy nadużywanie władzy publicznej dla osiągnięcia prywatnych korzyści.

Według danych Transparency International największa korupcja panuje w Azji Środkowej i na Kaukazie. Wysoka korupcja ma miejsce także w europejskiej części byłego ZSSR (z wyjątkiem państw bałtyckich). Niższa korupcja panuje na Bałkanach, a najniższa w Europie Środkowej.

Ważne miejsce w procesie transformacji systemowej w państwach posocjalistycznych zajmują problemy demograficzne.

Do najważniejszych z nich zaliczyć należy:

- ujemny przyrost naturalny,
- starzenie się społeczeństwa,
- emigrację zarobkową.

Ujemny przyrost naturalny w większości państw posocjalistycznych połączony ze znaczną emigracją zarobkową powodują ujemny przyrost ludności, czyli inaczej jej ubytek.

Tylko w muzułmańskich państwach Europy i Azji oraz w Mongolii, Macedonii i Słowacji zanotowano w 2009 roku przyrost liczby ludności. Natomiast dynamika przyrostu liczby ludności w latach 2005-2009 kształtowała się następująco: tylko wymienione wyżej państwa oraz Serbia i Słowenia nie zanotowały w tym okresie spadku liczby ludności.

Większość państw posocjalistycznych znalazła się w ogromnej depresji demograficznej. Zajmują one na liście państw świata według tempa wzrostu liczby ludności miejsca między 200 a 230 [Lista państw świata według tempa wzrostu liczby ludności, 2009, [http:// translate. googleusercontent.com/ translate_?hl=pl](http://translate.googleusercontent.com/translate_?hl=pl)].

Sytuacja ta zagraża rozwojowi społecznemu tych państw. Nie zapewnia prostej reprodukcji ludności. Powoduje perturbacje na rynku pracy. Zwiększa się liczba osób w wieku poprodukcyjnym, postępuje proces starzenia się społeczeństwa, a w związku z tym zwiększają się obciążenia emerytalne społeczeństw.

Przedstawione wyżej, ważniejsze zdaniem autora, zjawiska i problemy społeczne nie wyczerpują katalogu problemów, jakie nękają społeczeństwa współczesnych państw posocjalistycznych, ale w wystarczającym stopniu charakteryzują istotę rzeczy.

- [1] *Growth, poverty, and inequality: Eastern Europe and The former Soviet Union*, Word Bank, Washington 2005.
- [2] *Index Ubóstwa*, 2010, <http://www.edupedia.pl/words/index/show/291686>
- [3] Kwaśniewski, J. 1997. *Postrzeganie marginalizacji oraz strategii i środków kontroli społecznej*, w: *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*, J. Kwaśniewski (red.), Warszawa.
- [4] *Lista państw świata według równości dochodów*, 2008, [http: translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=pl](http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=pl)
- [5] *Lista państw świata według stopy bezrobocia*, <http://www.cia.gov/libraly/publikations/the-world-factbook/rankovder /2129rank.html>
- [6] *Lista państw świata według tempa wzrostu liczby ludności*, 2009, [http:// translate.googleusercontent.com/ translate_?hl=pl](http://translate.googleusercontent.com/translate_?hl=pl)
- [7] Nowakowski, Z. 2001. *Transformacja systemowa w Polsce*, Zeszyty Naukowe WSIZiA, Warszawa.
- [8] Nowakowski, Z. 2008. *Bezpieczeństwo narodowe – ewolucja pojęcia i zakresu*, Warszawa.

-
- [9] Nowakowski, Z. 2008. *Nowe gwarancje bezpieczeństwa Polski w XXI wieku – wybrane problemy*, Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, Zarządzanie i marketing, z. 15, Rzeszów.
- [10] Pilch, T. 2004. *Marginalizacja społeczna*, w; Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, Warszawa.
- [11] Radziejewicz-Winnicki, A. 2008. *Pedagogika społeczna w obliczu realiów współczesności*, Warszawa.